

معرفی نسخه دست‌نویس

کشکول برهان

تألیف محمدصالح استرآبادی

مریم محمدشفیعی*

واژه‌ی کشکول را در لغت‌نامه‌ها به معنی نوعی ظرف از پوست میوه‌ای دریایی شبیه به نارگیل و یا از جنس فلز، چوب و سفال که درویشان آن را با زنجیری به شانه‌ی خود می‌آویزند و مایحتاج خود اعم از خوراک و پول صدقات و ... را درون آن می‌ریزند. در برهان قاطع در معنی کشکول آمده: «معنی آن «کشیدن به دوش» است چه «کش» به معنی «کشیدن» و «کول» دوش و کتف را گویند». در حاشیه‌ی برهان قاطع به نقل از تفسیر الفاظ‌الدخيلة‌ی بیستانی گوید: «از آرامی «کنش‌کل» (بضم اول و کسر دوم و ضم چهارم) یعنی «جامع کل شیء» و مراد محفظه‌ای است که درویشان و گدایان هرچه از مردم ستانند در آن نهند». اما در اصطلاح کتاب‌شناسی کشکول را کتابی جُنگ‌مانند دانسته‌اند که شامل شعرها و نثرهای مورد علاقه‌ی گردآورنده بوده و معمولاً توسط علمای قدیم جمع‌آوری می‌شده است. معمولاً گردآورنده‌ی کشکول شعرها و نثرها را از دیوان‌ها و کتاب‌های دیگران جمع‌آوری می‌کرده و البته بخشی از مطالب نیز شامل شنیده‌ها، دیده‌ها، تجربیات و برخی نیز زاده‌ی ذهن خود گردآورنده بوده است. مطالب کتاب‌های کشکول شامل مضامین دینی، تاریخی، ادبی، ریاضی و نجوم تا فقه و اصول، معانی و بیان، صرف و نحو، لطیفه و ... هستند. این مطالب اغلب بدون هیچ نظم خاصی به دنبال هم آمده‌اند. چون در کشکول مخصوص درویش چیزهای مختلفی مانند نقل، آجیل، نان و پول وجود داشت، این کتاب‌ها را نیز که مطالب متنوعی داشت، کشکول می‌نامیدند. معروف‌ترین کشکول شناخته شده در قلمرو زبان فارسی و سرزمین ایران، کتاب «کشکول شیخ بهایی» است که در دو جلد تألیف شده است. لذا در این شماره به معرفی نسخه‌ای خطی از جلد دوم «کشکول برهان» که توسط محمدصالح استرآبادی متخلص به «برهان» گردآوری شده، خواهیم پرداخت.

*مسؤل مرکز اسناد
تاریخی موسسه
فرهنگی میرداماد

محمدصالح استرآبادی^۱

محمدصالح بن محمدتقی بن محمداسماعیل بن خداداد بن محمداسماعیل هزارجریبی الاصل استرآبادی متخلص به «برهان»، در سال ۱۲۴۸ق، در جوار حضرت عبدالعظیم به دنیا آمد. محمدتقی که به همراه همسر باردار خود از استرآباد راهی عتبات عالیات بود، در میانه‌ی راه صاحب پسری شد که او را محمدصالح نامید. محمدصالح، نخستین روزهای زندگی خود را در سفر و دوران کودکی را نیز در عتبات سپری کرد و برخی از مقدمات علوم هم‌چون صرف و نحو را در نجف آموخت، تا این که در سن چهارده‌سالگی به همراه پدر به استرآباد بازگشت و در نزد علمای این دیار به تکمیل تحصیلات پرداخت، چنان‌که علم هیأت، معانی و بیان، اصول و سطوح فقه را نزد پدر خود و اسطرلاب را نزد میرزاجعفر بسطامی، نجوم را در محضر آخوند ملااحمدعلی کردمحلّی و مقداری از تقریرات اقلیدس را در محضر شیخ حسین استرآبادی آموخت. در تاریخ دهم رمضان ۱۲۷۱ق، عازم تهران شد و به واسطه ملاعلی کنی، با ناصرالدین‌شاه ملاقات کرد و به دستور شاه قاجار، به عتبات عالیات رفت و در آن‌جا در فقه و اصول از محضر درس شیخ مهدی بن شیخ علی بن جعفر غروی نجفی (معروف به کاشف‌الغطا) و آقا حاجی سیدحسین کوه‌کمره‌ای بهره برد و در اواخر سکونت خود در عتبات، در محضر درس شیخ مرتضی انصاری حاضر شد تا سرانجام پس از ۶-۷ سال، با ذخیره‌ای از علم و تجربه، به استرآباد بازگشت و احتمالاً تا آخر عمر در آن‌جا ماند. از چگونگی درگذشت وی اطلاعی در دست نیست، گویا جسد وی را مانند پدر، به وادی‌السلام در نجف منتقل کردند.

آثار و تألیفات

از محمدصالح استرآبادی آثاری برجای مانده که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. «تاریخ استرآباد» یا «تذکره برهان»: در شرح احوال یکصد نفر از علمای گرگان و استرآباد. محمدصالح، این تذکره را به امر ناصرالدین‌شاه قاجار و به سفارش علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه و نیز به اشاره‌ی جهانسوزمیرزا، حاکم استرآباد و گرگان، تنظیم کرده است.
۲. کشکول برهان: این کتاب در دو جلد تألیف شده و شامل مطالبی پراکنده است که برخی مطالب از منابع دیگر استخراج شده و برخی محصول دیده‌ها، شنیده‌ها و دانسته‌های مؤلف است.

۳. کشف‌الوری: محمدصالح، تحریرات والد خود، ملامحمدتقی، از تقریرات شیخ علی کاشف‌الغطا (علی بن شیخ جعفر غروی نجفی) را مرتب و جمع‌آوری کرده و آن را «کشف‌الوری» نامیده است، چنان‌که خود در مقدمه‌ی کتاب می‌گوید: «هذه التحریرات والدی رحمه‌الله استماعاً منه و استفاداً عن تقریرات الاستاد العرب و العجم فی عصره فی الفقه و الاصول الشیخ علی بن الشیخ جعفر الغروی النجفی ...».

۴. **مثنوی ناصری**: برهان، این کتاب را به نام نصرالسلطنه، محمدولی خان، حاکم استرآباد و جرجان در سال ۱۳۰۷ق سروده است. وی در سرودن این کتاب، از وزن و روش مثنوی مولوی تقلید کرده و پیام خود را در قالب حکایات تمثیلی گنجانده است. همچنین مثنوی برهان همچون مثنوی مولوی، با حکایت نی آغاز و حدود ۵۰۰۰ بیت را شامل می‌شود.

۵. **دیوان برهان**: شامل گونه‌های مختلف نظم به زبان فارسی و عربی که در مجموع حدود ۳۰۰۰ بیت می‌شود. اشعار برهان در این دیوان، بیشتر در مدح و منقبت امیرمؤمنان علی(ع)، رسول اکرم(ص) و مرثیه‌ی حضرت سیدالشهداء است و در برخی از نسخ دیوان برهان، اشعاری در مدح محمدولی خان تنکابنی، حاکم گرگان، وجود دارد.

۶. **رسالات غره و دره**: ترجمه‌هایی هستند از رسالات صغری و کبری میرشمس‌الدین محمد بن سیدشریف جرجانی.

۷. **تحریرات اصول و تحریرات فقه**: محمدصالح، تقریرات آقا حاجی سیدحسین کوه‌کمره‌ای در اصول و تقریرات شیخ مهدی بن شیخ علی کاشف‌الغطا در فقه را که در محضر او شنیده بود، به رشته‌ی تحریر درآورد که به گفته‌ی خود، بیش از بیست هزار سطر بوده است.

دیگر تألیفات محمدصالح که اطلاعاتی در مورد آن‌ها در دست نیست، عبارتند از: منتهی‌المواعظ، کنز‌العرفا، رساله‌ای در شرح قصیده کعب ابن زهیر، رساله‌ای در طهارت و مسأله مفهوم شرط، رساله‌ای در ربا، رساله‌ای در اجتماع امر و نهی.

آثار تحریری محمدصالح

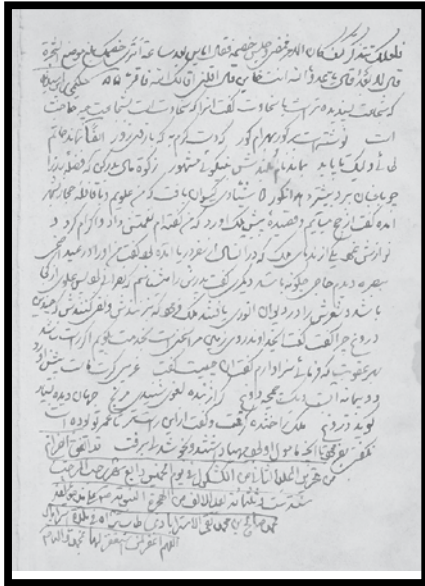
محمدصالح علاوه بر تألیفات خود که معمولاً به تعجیل به رشته‌ی تحریر درآورده، تحریراتی به خط خوش نیز از خود برجای گذاشته است، که از آن جمله می‌توان به کتاب المطول تألیف سعدالدین تفتازانی اشاره کرد.

در گنجینه‌ی نسخ خطی موسسه‌ی فرهنگی میرداماد نسخه دست‌نویسی از آثار و تألیفات محمدصالح استرآبادی با عنوان «کشکول برهان» موجود می‌باشد در سطور زیر معرفی خواهد شد.

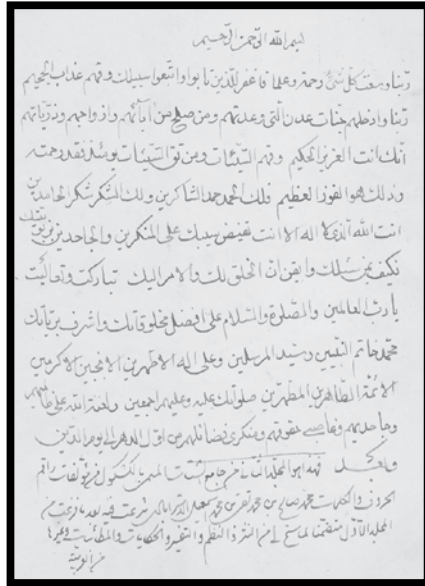
کتاب شناسی

عنوان: کشکول برهان (جلد دوم). مؤلف/ کاتب: محمدصالح استرآبادی. محل کتابت: استرآباد. تاریخ تألیف: ۱۳۰۷ق

محمدصالح استرآبادی این کتاب را در دو جلد و به دو زبان عربی و فارسی تألیف کرده که جلد نخست آن تاکنون یافت نشد و از مطالب جلد دوم هم نمی‌توان تشخیص داد که دقیقاً مطالب جلد نخست چه بوده، جز یک مورد که خود مؤلف اشاره می‌کند و آن شرح سه قصیده از سیدمرتضی علم‌الهدی است. به هر حال، مطالب آن هرچه بوده، بر همان اسلوب جلد دوم است که خالی از مطالب مفید تاریخی نیست.

صفحه انجام نسخه

صفحه آغاز نسخه

جلد دوم کشکول برهان: محمد صالح ظاهراً مطالب این کتاب را به تدریج از سال ۱۳۰۰ق جمع‌آوری کرده و پس از این که مطالب به حد کافی جمع‌آوری شد، آن‌ها را در سال ۱۳۰۷ق، تدوین نمود و به رشته‌ی تحریر درآورده است. مؤلف، نخست کتاب را با خطبه‌ای ادبی به لفظ عربی آغاز نموده، سپس در دیباچه‌ای عربی، اشاره می‌کند به این که کتاب حاضر، جلد دوم کشکول است و بعد به عنوان حُسن مطلع، مطالب را با تفسیر «الم» شروع کرده و از آنجا به بعد، مطالب پراکنده کتاب آغاز می‌شود که عموماً در موضوعات زیر است: شرح لغات و اصطلاحات، ذکر تفاسیر قرآن و نهج البلاغه، ذکر مسائل فقهی، ذکر نسخه‌های پزشکی که معمولاً خود مؤلف تجربه کرده است، شرح اشعار شعرایی چون انوری، سوزنی، سعدی، سیدمرتضی علم‌الهدی، سیدرضی و ...، ذکر حکایات و اخبار و احادیث و موضوعات مختلف که از منابعی چون نهج البلاغه از ابن ابی‌الحدید، فتوحات مکیه، کشکول شیخ بهایی، احقاق‌الحق، اکمال‌الدین، جواهرالتفسیر، روزنامه اختر، زُهر الربیع، ربیع‌الابرار، مجمع‌الامثال، تفسیر منهج‌الصادقین، حیوه‌الحیوان، یوسف و زلیخا منسوب به فردوسی، خسرو و شیرین نظامی، فصوص‌الحکمه محی‌الدین عربی، الاغانی، مقالات اقلیدس، نزه‌الابرار، عیون‌الاخبار‌الرضا، قبسات میرداماد، شارعالنجات میرداماد، تاریخ و صاف، و قیات‌الاعیان، منشآت قائم‌مقام و... گرفته شده است.

آنچه که در این کشکول دارای اهمیت است، عبارتند از:

۱. ذکر برخی حکایات مربوط به منطقه‌ی استرآباد، از جمله گزیدن مار یکی از اهالی روستای سرخون‌کلاته را در سال ۱۳۰۰ق و یا حکایت حضور ساعدالدوله، حکمران

استرآباد در اردوی دولتی آق‌قلا در سال ۱۳۰۲ق، حکایت حضور میرزاتقی علی‌آبادی در حضور فتح‌علی شاه قاجار و ...

۲. معرفی برخی از حکام و صاحب‌منصبان استرآباد که خود محمدصالح و یا دیگر شاعران این منطقه در مدح آنان شعر سروده‌اند، چون: ساعدالدوله امیرتومان، حاکم استرآباد و جرجان، محمودولی خان بیگلربیگی، جمشیدخان و ...

۳. معرفی برخی از شعرای منطقه‌ی استرآباد به همراه ذکر نمونه‌هایی از شعر آنان که برخی از آنان تاکنون در منابع معاصر معرفی نشده‌اند یا شعری از آنان در دست نیست، چون: محمدحسین وفای استرآبادی، شیخ عبدالکریم استرآبادی (برادر برهان، زنده در ۱۳۰۳ق)، آخوند ملامحمدتقی استرآبادی (پدر برهان)، مظهر استرآبادی (سده ۱۳ق)، محیط استرآبادی (سده ۱۳ق)، ملاحسین ملانصراله استرآبادی (سده ۱۳ق)، آقاسیدهادی اعمی استرآبادی (سده ۱۳ق)، میرزاقربانعلی گلوگاهی مازندرانی (سده ۱۳ق) و ...

۴. آوردن ماده تاریخ‌هایی چون: ماده تاریخ فوت ملامحمدتقی استرآبادی (م ۱۲۷۲ق) که وفای استرآبادی ساخته، دو ماده تاریخ برای وفات آقاجی سیدابراهیم بنی‌کریمی استرآبادی (م ۱۳۰۳ق)، ماده تاریخ فوت محمدعلی اشرفی استرآبادی (م ۱۲۸۹ق)، ماده تاریخ سور (۱۳۰۳ق) آقا سیدعبداله فرزند آقاسیدظاهر استرآبادی، ماده تاریخ فوت ملاعلی کنی تهرانی (م ۱۳۰۶ق)، ماده تاریخ فوت آقاجی سیدمصطفی استرآبادی (م ۱۳۰۶ق) و ماده تاریخ فوت آخوند ملافتح نرسوئی کتولی (م ۱۲۸۱ق) که همگی را «برهان» ساخته است.

علاوه بر موارد بالا، برهان تعداد بسیاری از اشعار خود را که در مدح صاحب‌منصبان منطقه است و هم‌چنین توقعات متعددی که بین وی و برادرش، شیخ عبدالکریم، رد و بدل می‌شده، در این کتاب آورده است.

نسخه‌شناسی

آغاز نسخه: «بسم‌اله الرحمن الرحیم ربنا وسعت کل شی رحمۀ و علما فاغفر للذین تابوا و اتبعوا سبیلک و قهم عذاب الجحیم ربنا و ادخلهم جنات عدن التي وعدتهم و من صلح من آبائهم و ازواجهم و ذریاتهم انک انت العزیز الحکیم و قهم السیئات و من تق السیئات یومئذ فقد رحمته و ذلک هو الفوز العظیم ... فهذا هو المجلد الثانی من جامع‌الشتات المسمی الکشکول من مؤلفات راقم‌الحروف و الکلمات محمدصالح بن محمدتقی بن محمداسمعیل (الاسترآبادی ...)

انجام نسخه: «... گفت ای خداوند روی زمین مرا سخنی است بخدمت بگویم اگر راست نباشد بهر عقوبت که فرمائی سزاوارم گفت آن چیست گفت غریبی گرت ماست پیش آورد/ دو پیمانۀ آبست و یک چمچه دوغ/ گر از بنده لغوی شنیدی مرنج/ جهان‌دیده بسیار گوید دروغ/ ملک را خنده گرفت و گفت از این راست‌تر تا عمر بوده است نگفتی بفرمود تا آنچه مأمول اوست مهیا دارند و بخوشدلی برفت.

انجامه: «... مؤلفه محمدصالح بن محمدتقی الاسترآبادی طاب‌ثراه فی بلده الاسترآباد. اللهم اغفر لمن استغفر لی بمحمد و آله (ص)»

نسخه به دو خط نسخ و نسخ مایل به نستعلیق نگاشته شده است. تعداد اوراق نسخه ۲۶۰ ورق (تعداد صفحات ۵۲۰ صفحه)، اوراق از جنس کاغذ فرنگی نخودی، اندازه اوراق ۱۷×۲۲ cm می‌باشد تعداد سطور در هر صفحه ۱۸-۱۹ سطر و به اندازه ۱۷×۱۲ cm. صفحات بدون شماره‌گذاری و دارای رکابه می‌باشد. جلد نسخه مقوایی با روکش چرم قهوه‌ای و قطع نسخه وزیری ۱۷×۲۲ است. خطوط بالای برخی عبارات به سیاهی دیده می‌شود. در حواشی برخی از اوراق، ادامه متن در حاشیه آمده و در حواشی برخی دیگر از اوراق توضیحات متن در حاشیه آمده است.

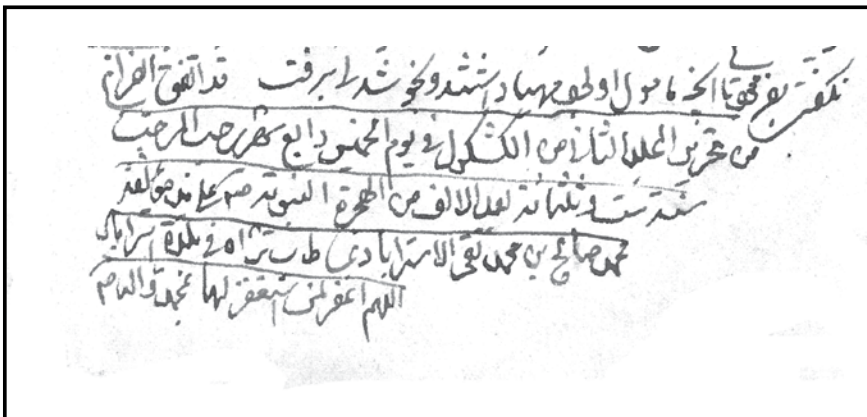
در صفحه اول نسخه یادداشت‌های متفرقه از جمله یادداشت مالی با خط سیاق، تاریخ ۱۳۰۵ق نوشته شده است. در صفحه دوم نسخه نویسنده چند مصراع شعر درباره این اثر سروده است: بحمدها محمدصالح متخلص به برهان الاسترآبادی جامع هذا الکشکول: صنما دسترس از وصل تو ام اینقدر است / که رُخ و زلف توام روز و شب اندر نظر است / ... / یاد برهان صنما خواه کنی یا نکنی / قصه ما و تو افسانه هر رهگذر است».

آسیب‌های نسخه

جلد زبرین نسخه از عطف جدا شده، وجود لکه‌های قهوه‌ای در اکثر اوراق، پراکندگی مرکب در برخی از صفحات بر اثر رطوبت انگشتان دست، آب‌خوردگی در برخی از اوراق نسخه مشاهده می‌شود. برخی از اوراق وصالی شده است.

محل نگهداری

این نسخه‌ی دست‌نویس از مجموعه‌ی نسخ دست‌نویس محمود اخوان مهدوی است که اکنون در گنجینه‌ی نسخ خطی مؤسسه فرهنگی میرداماد نگهداری می‌شود. منبع: دانشنامه گلستان (جلد سوم). ۱۳۹۵. گرگان: نشر بنام. ذیل مدخل محمدصالح استرآبادی.

رقم انجام نسخه دست‌نویس جلد دوم کشکول برهان به خط مؤلف